

İSLAMOFOBİ'NİN HUKUK YÖNÜ: ÖZGÜRLEŞTİRME(!) YA DA EHLİLEŞTİRME ARACI OLARAK HUKUK

Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir YILDIZ
Kırıkkale Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
abdulkadiryildiz@kku.edu.tr

Özet

Hukuk, insan hak ve özgürlüklerini güvence altına alır ve genel anlamda, hak ve özgürlükleri korumak amacıyla yine hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlama rejimini de içerir. Bununla birlikte, buradaki sınırlama, hak ve özgürlüğün sınırlanması amacıyla değil; hak ve özgürlüklerden genel yararın sağlanması amacıyla yöneliktir.

Bireysel hak ve özgürlükleri korumak amacıyla hizmet etmesine rağmen, birçok kez, hukukun hak ve özgürlüklerin sınırlanmasında meşruiyet aracı olarak sunulduğuna da şahit olunmaktadır. Esasında, bu duruma yol açan temel bir neden eşitlik anlayışındaki sorundur. Buna göre, zihinsel ve kültürel gelişmişlik düzeyi, hak ve özgürlüklerden yararlanma konusunda da sınırları genişletmektedir. Bunun karşısında, zihin ve kültür bağlamında az gelişmiş olarak nitelenme, hak ve özgürlüklerden yararlanma konusunda da sınırlamayı beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, hak ve özgürlüklerden yararlanmaya devam etmek, haklardan eşit düzeyde yararlanabilmek bakımından, bu gelişimin tamamlanması gerekmektedir. Hegemonik bakış açısına göre bu gelişimin sağlanması ise, bir defa geri kalındığı için, yine geri kalanların kendi uğraşları ile söz konusu olabilecek bir durum değildir. Bunun için, gelişmişlerin bu yöndeki belirlemeleri doğrultusunda bir gelişme gerekmektedir. Ayrıca, mevcut durumun devamı konusunda ısrar edilmesi, yani geliştirilmeye karşı durulması da, bu algıya göre mümkün değildir. Dışlanma ve hatta düşmanlığa yol açacaktır.

Dolayısıyla, bu anlayışta hukuk, yeterli düzeyde özgürleştirme amacıyla hizmet eder. Yasalar yapılırken ve mahkemeler karar verirken, özgürlüğün esas olduğu varsayımından değil; kişinin özgürleşmemiş olduğu varsayımından hareket eder. Bu durum, kişi istemese bile, nihai anlamda onun iyiliği söz konusu olacağından, nasıl davranacağına, nasıl giyineceğine, nasıl inancına belirlenmesi ve bu yönde hakında karar verilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Bu çalışmada, İslamofobik bazı yasal düzenleme ve mahkeme kararları, Avrupa özelinde ele alınacaktır. Bu durum, İslamofobinin sosyal ve siyasi boyutunun, hukuk ve özellikle özgürlükler hukukunu ne ölçüde etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Anahtar Sözcükler: İslamofobi, Hukuk

THE LEGAL ASPECTS OF ISLAMOPHOBIA: LAW AS A TOOL TO LIBERATE(!) OR TAME

Abstract

Law guarantees rights and freedoms of people and generally, it gives limits and protection process of the rights and freedoms. However, the main purpose of the limitation is not restriction; it is for the general enjoyment from the rights and the freedoms.

Although it served the protecting individual rights and freedoms, many times, it seen as a legitimate tool that presents the limitation of the rights and freedoms of law. In fact, the main reason for this problem on understanding of equality. Accordingly, the intellectual and cultural level of development is expanding the limits of rights and freedoms in their use. Despite that treated as a less developed on the mind and cultural level brings restrictions also enjoyment from rights and freedoms. So it's necessary to complete this development for keep enjoyment from rights and freedoms and also equal treatment. According to hegemonic perspective, less developed can not succeed to take themselves developed level, because they already stand at backward. For this, the real develop can succeed according to the hegemon's definition. Besides, insist on the present less developed situation is not possible according to this perspective: It causes exclusion and hostility.

So, law serves to liberate adequate level in this approach. Adopting and ruling laws depends that he has not liberated yet instead assumed to freedom as a principal. In this case, this resulted to define his act, attire, belief and decision in this way without his request or permission because of his final happiness.

In this study, some Islamophobic legislation and court decisions will be discussed in the Europe specifically. In this case, it is important to show how the social and political dimension of Islamophobia affects the law and freedoms particularly.

Key Words: Islamophobia, Law

Giriş

Hukuk, en temel meşruiyet araçlarından birisidir. Bu yönüyle, tartışmalı alanlardaki düzenlemelerde hukuka başvurulur. Bununla birlikte, kanuni her düzenleme ya da şekli hukukla sağlanmış bir sınırlama, doğrudan adaletlidir yorumu yapılamaz. Bunun için ayrıca bir değerlendirme yapılması gerekir.

Hukuk, demokrasinin çeşitli tanımlarından farklı olarak haklılığı üstünlüğe, sayı bakımından çoğunluk olmaya ve benzeri diğer sebeplere göre açıklamaz. Bu aynı zamanda gerçek anlamda hukukun, bahsedilen sebeplerle bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılmasını da dışlar. Bu yönüyle aslında, hukuk devleti ile demokratik devlet arasında bir gerilim olabileceğini söylemek de mümkündür. Yani çoğunluğun talep ve beklentileri azınlıkla çatıştığı takdirde hukuk, azınlığın haklarını korumak bakımından bir görev üstlenmelidir.

Tabii, hegemonya yalnızca çoğunluğun azınlık üzerinde oluşturduğu bir konu değildir. Hatta birçok kez, azınlığın beklentilerinin çoğunluğa dayatılması şeklinde uygulamalarla da karşılaşabilmektedir. Yani elit(!) azınlık, kendi inanç ve kültürel yapısına ilişkin değer ya da değersizlikleri, geri kalmış olarak nitelediği çoğunluğa dayatabilmektedir. Bu bağlamda aslında hegemonyayı geldiği yere göre değil; amacı ve sonuçları bakımından dayatılmasıyla tanımlamak mümkündür. Kaldı ki, hukukun azınlığın elinde çoğunluğa yönelik bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılması, siyasi tarihimizde çeşitli dönemlerde olduğu gibi, daha ciddi insan hakları ihlallerine yol açabilmektedir.

Hukukta islamofobi, çeşitli hukuki düzenlemeler ve uygulamalar şeklinde kendisini göstermektedir. Burada hukukun yani çeşitli alanlardaki düzenlemelerin, mahkeme kararlarının kaynağında İslam karşıtlığı yatmaktadır. Bu kimi zaman İslam'ın ve Müslümanların terörle çeşitli şekillerde ilişkilendirilmelerinden, kimi zaman ise yine İslam'ın özellikle Avrupa'da kimi devletlerde, Avrupa kamu düzeni bakımından tabii bir tehdit olarak görülmesinden ileri gelmektedir. Bu yönüyle, islamofobinin temelinde eşitsizliğin yanında, bir dine veya bir dinin mensuplarına yönelik düşmanlığın yattığını da söylemek mümkündür. Bu bakımdan, islamofobi çoğulculukla birlikte, din özgürlüğüne yönelik bir ihlal de içermektedir.

Terim olarak islamofobi, çeşitli şekillerde tanımlanabilecek olmasına rağmen birçok sosyal bilim kavramında olduğu gibi, üzerinde mutlak uzlaşının olduğu bir kavram değildir. Yine islamofobinin yabancı düşmanlığı (xenophobia), farklılıklara ilişkin tahammülsüzlük hatta ırkçılıkla ilgisi bulunmaktadır (Bleich, 2011: 1582). Bununla birlikte, islamofobinin başlı başına yabancı veya göçmen düşmanlığı içerisinde değerlendirilebileceğini dolayısıyla yeni bir kavramın olmadığını belirtmek, önemli bir sorunun göz ardı edilmesi anlamına gelir (Helbling, 2014: 251). Dolayısıyla çeşitli yansımalarından yola çıkılarak geniş bir kapsamda ifade edilebilecek olmasına rağmen islamofobi kendine özgü bir kavram olarak tanımlanmalıdır. Bu yönde Bleich, islamofobiyi Müslümanlara ve İslam'a karşı olumsuz düşünce ve davranışlar olarak tanımlamaktadır (s.1593). İnsan hakları hukuku, esas olarak dini değil, bireyin din ve vicdan özgürlüğünü korumaktadır (Temperman, 2008: 517). Bu bağlamda, islamofobi ile kastedilen, dini sebebiyle bireye yönelik olumsuz yaklaşım yani müslümanfobidir.

Müslüman nüfusa paralel olarak Avrupa'da islamofobi, İslam veya Müslüman karşıtlığı da artmaktadır. Bununla birlikte, tarihi süreçte batı ve doğu dünyasının din karşıtlığı üzerinden karşılaşması yeni bir olgu değildir. İstanbul'un Müslümanlar tarafından fethi, İspanya'nın Müslümanların elinden çıkması, dini bir karşılaşmanın sonucudur (Laitin, 2010:430). Bugün, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olmasının önündeki önemli bir engel, Türkiye'nin Müslüman bir ülke olması ve Viyana kapısından geri dönen Türklerin Viyana'yı bu yolla fethetmeleri anlamına geleceği konusundaki algının olduğu ileri sürül-

mektedir (Kalin, 2011:9).

İslamofobi, sosyal hayatta farklı şekillerde karşılaşılmakta olan bir durumdur: Sözlü veya fiziksel saldırılar kimi durumda camilere veya Müslümanların ev ve diğer mülkiyetlerine yönelik olabilmektedir (Kalin, 9 :2011). Bununla birlikte bu çalışma islamofobinin hukuki boyutuyla sınırlıdır. Bu yönüyle, islamofobi temelli bazı hukuki düzenlemeler incelenecek, bundan sonra islamofobi temelli içtihatlar değerlendirilecektir. Böylelikle, demokratik toplum, çoğulcu toplum ve özgürlükler bakımından önemli ölçütler belirtilecek; diğer yandan bahsedilen değerlere yönelik önemli bir tehdit olan islamofobinin hukuki yansımaları değerlendirilmiş olacaktır.

1. İslamofobik Hukuki Düzenlemeler

1.1. İslamofobik Düzenlemelerin Kaynağı

İslamofobinin tarihi, kültürel, ekonomik çok çeşitli kaynakları belirtilebilir. Bunun yanında, islamofobi bir din olarak İslam'ın, tüm beşeri dinleri ve ayrıca semavi dinleri tahrif edilmiş olmaları yönüyle ve özlerini yani tevhidi kaybettikleri şeklinde tanımlaması açık bir karşılaşmayı doğurmuştur (Mert, 73 :2014).

Avrupa'da islamofobik hukuki düzenlemelerin toplumsal temelini olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre Müslümanlara yönelik bakış açısı, siyasi ve sonuçta hukuki düzenlemeler bakımından destek bulabilmektedir. Çek Cumhuriyeti ve Slovakya'nın yalnızca Hristiyan mültecileri kabul edeceğini belirtmesi, buna örnek olarak gösterilebilir (www.timeturk.com, 2016). Bu durum aslında, demokrasi ile tabii hukuk anlamında hukuk devletinin de karşı karşıya geldiği alanı ifade etmektedir. Zira Avrupa'da sağ partilerin yükselişi, siyasi partilerin islamofobik kampanyalar belirlemeleri, mültecilerin kabul edilmeyeceğine veya geri gönderileceğine ilişkin vaatler siyasi partilerin oylarını arttırmak amacıyla başvurduğu yöntemlerdir. Fakat bu durum nihai olarak evrensel hukuk ilkeleriyle bağdaşmamaktadır.

Avrupa'da devletlerin hukuk ve din ilişkisi Hristiyanlık geçmişleriyle yakından ilgilidir. Laikliği bir devlet şekli olarak benimsemiş devletlerde bile Hristiyanlık, din devlet ilişkisinin ve hukukun temelini teşkil eder. Bu yönde McCrea, laikliği Hristiyanlığın zaman zaman kendi ebeveyniyle çatışan çocuğuna benzetmektedir (s.97). Dolayısıyla Avrupa'da insan hakları ve demokrasi kurumlarının tamamı Hristiyanlık inancıyla yakından ilgilidir. İslam'a yönelik olumsuz yaklaşım ve duruşun yani islamofobinin temelinde de bu durumun olduğunu söylemek mümkündür.

Bu başlıkta temel olarak, islamofobik hukuki düzenlemeler incelenmektedir. Bununla birlikte, devletin pozitif edim yükümlülüğünü ihmal etmesi, yani Müslümanlar bakımından, yapılması gerekli bir konuda adım atılmaması da islamofobinin diğer bir görünümüdür. Bu bağlamda, Müslümanların hukuki statülerinin tanınmaması, devlet okullarında dini eğitimlerinin yasal altyapısının olmaması, işyerlerinde ve sosyal hayatın diğer alanlarında karşılaşılacak ihlallere yönelik ceza kanunlarında islamofobinin veya dini aidiyete yönelik suç ve cezaların belirtilmemesi devletin yükümlülüklerinin ihmali olarak belirtilebilir.

1.2. Başörtüsü

Özgürlükler hukuku, bireyin hak ve özgürlüklerini sırf birey olması münasebetiyle saygı duyulması gereken bir alan olarak ortaya koyar. Dolayısıyla bireyin tercihine saygı duyulması, kılık kıyafet noktasında hem özgür bir birey olarak eşitlikten kaynaklanmasının yanında, din ve vicdan özgürlüğü ile de yakından ilgilidir. Başörtüsü (nikab ve burkayı da bu kapsamda görmek gerekir), Avrupa kamusal alanında, başörtülü kadının özgür bir birey olmadığı ön yargısına dayanır. Dolayısıyla, başörtüsü toplumsal ve özellikle erkek baskısı sebebiyle tercih edilmekte bu yönüyle kadının özgürleştirilmesi adına yasaklanması gerekli görülmektedir (Marshall, 2014:74). Bunun hegemon bakış açısının sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Avrupa, insan hakları ve eşitlik konularında hümanist akim ve insanın adeta tanrılaştırılması sürecinin sonrasında bireysel tercihi temellendirirken, kadının tercihini göz ardı ederek, tepeden bakan ve erkeğin veya kocanın kararı olarak nitelediği kılık kıyafette, devleti yetkili olarak görmesi adeta kadın

nın üzerinde başka bir hegemonyayı meşrulaştırmasıdır.

Başörtüsü konusunda Avrupa'da en dikkat çeken ülkelerden birisi ve belki en önde geleni Fransa'dır. Fransa, başörtüsü konusunda katı uygulamaya sahip bir ülkedir. Esasında Avrupa'da laik ülkeler, farklılıklara ve çoğulculuğa karşı diğer Avrupa ülkelerine göre daha sınırlayıcı bir konumda yer almaktadır. Fransa'da devlet okullarında kız öğrencilerin başörtüsünün tartışıldığı üç önemli dönem olmuştur: 1989, 1994 ve 2003 yılları. 1989 yılında üç başörtülü Müslüman kızın okullarında atılmalarıyla başlayan süreç, Danıştay tarafından bireysel özgürlüğü ihlal edeceği şeklinde değerlendirilmiştir (Scott, 2012: 41). 1994 yılında ise Fransa eğitim bakanı okullarda dini sembollerini yasaklayan bir genelge yayınlamıştır. Fakat bu da Danıştay tarafından yürürlükten kaldırılmıştır (Scott, 2012: 44). 2003 yılında ise Cumhurbaşkanı Chirac tarafından Stasi Komisyonu teşekkül etmiş ve aynı yıl komisyon başörtüsü konusunda bir rapor vermiştir. Bu rapor doğrultusunda Fransa 2004 yılında ilk ve orta düzeydeki devlet okullarında dini sembollerin giyilmesini yasaklayan bir kanun kabul etmiştir. Bu kanunda, herhangi özel bir dine ilişkin özel bir kıyafet belirtilmemekle birlikte, yasaklamanın başörtüsüne yönelik olduğuna ilişkin genel bir kanı olmuştur (Yıldız, 2015: 131). Nitekim uygulamada da Müslüman öğrencilerin bu kanunun yaptırımlarına maruz kaldığı görülmektedir.

Burka veya nikab olarak belirtilen ve Türkiye'de çok yaygın olmayan bir başörtüsü usulü Avrupa'da daha fazla tartışılmaktadır. Güvenlik gerekçesiyle birçok Avrupa ülkesinde burka ve nikaba karşı yasaklama eğilimi görülmektedir. Bu yönde Fransa, 2010 yılında yüzün tamamıyla örtülmesini yasaklayan bir kanunu kabul etmiştir. Kanunun Fransız Anayasası'na aykırılığına ilişkin başvuru reddedilmiştir (Yıldız, 2015: 141).

Belçika ise 2011 yılında, yüzün tamamını örten ve tanınmayı güçleştiren kıyafetleri yasaklayan bir kanunu kabul etmiştir (en.wikipedia.org, 2016). 2013 yılında ise Verviers kenti belediye meclisi okullarda dine ait sembollerin giyilmesini yasaklayan bir yönetmelik ilan etmiştir (www.aa.com.tr, 2016).

1.3. Camilere İlişkin Durum

Avrupa'da ezanın hoparlörden okunmasına yönelik çeşitli sınırlamalar olmasına rağmen caminin bütünleyici parçası olarak görülebilecek minareye ilişkin inşa yasağı din ve vicdan özgürlüğüne yönelik önemli bir müdahale ve ihlal olarak görülebilir. Burada Avrupa şehir yapısında Müslüman şehirlerde görülen minareler ile bütünleşmiş yapının önüne geçilmek istenmesi yatıyor olabilir. Bu doğrultuda, İsviçre Anayasası'nın 72. maddesinde "Kilise ve Devlet" başlığında şu hükümler düzenlenmektedir: "1) Kilise ve devlet ilişkisine ilişkin düzenleme yetkisi Kantonlarındır. 2) Konfederasyon ve Kantonlar kamu barışını korumak amacıyla farklı dini gruplara ilişkin önlemleri kendi yetki alanları içerisinde alırlar. 3) Minare inşası yasaktır."

Minare inşasına ilişkin yasak, 29 Kasım 2009'daki halkoyu ile kabul edilmiştir. Bireysel hak ve özgürlüklerin çoğunluk ve azınlık dengesine göre halkoyu konusu yapılarak meşrulaştırılması, olması gereken demokratik toplum düzeninin ilkeleri ile bağdaşmamaktadır. Burada, esas olarak, bir dine ilişkin yasaklama görülmektedir (Yıldız, 2015: 92). Yasaklamanın meşrulaştırılması anayasal bir düzenleme ile yani hukuk vasıtasıyla yapılmaktadır. Bu yönüyle, şekli hukuk kapsamında hukuka uygunluktan bahsedilebilecek olmakla birlikte, yine bizatihi Batının kendi ortaya koymuş olduğu değerlerle çelişme söz konusudur. Şöyle ki 22 Sayılı Genel Yorum'da Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi, dini inançların tezahürünün, inancın öğrenilmesi ve öğretilmesi, ibadethanelere sahip olunması ve bu ibadethanelerde bireysel veya topluca ibadet edilebilmesi gibi hususları kapsayacağını, dolayısıyla, ibadethane inşasının dinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Buna rağmen, bu bağlamda Avrupa kamuoyu tarafından meşru görülen bu düzenleme, hukukun hak ve özgürlüklerin korunması yönünden vazgeçilerek, tabii hukuka ve olması gereken evrensel değerlere aykırı düzenlemelerin meşrulaştırılması aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. "Minare inşasına" ilişkin yasağın anayasal düzeyde ve açıkça bir dini hedef olarak düzenlenmesi, din ve vicdan özgürlüğünün ihlali ve islamofobi yaklaşımını belirginleştirir mahiyettedir. Bunun anayasal düzeyde gerçekleşmiş olması ise İslam'a yönelik yaklaşımın korkunun (fobi) ötesinde, karşıtlığa ve düşmanlığa dönüştüğünü göstermektedir. Bu ise çoğulcu topluma yönelik önemli bir tehdit

olmasının yanında, radikalleşmeyi, ayrışmayı ve kamplaşmayı teşvik eden bir durumdur.

2015 yılı içerisinde İtalya'da Lombardy bölgesinde ibadethane ve bu bağlamda cami inşasını güçleştirici bir yasa kabul edilmiştir. İtalyan hükümeti düzenleme aleyhine Anayasa Mahkemesine başvurmuştur. Henüz Anayasa Mahkemesi bu konudaki kararını vermemiştir (Siino and Levantino, 2016: 275). 2016 yılında yine İtalya'nın Veneto bölgesinde, bölge meclisi cami inşasını sınırlayıcı bir yasa değişikliğini kabul etmiştir. Bölge meclisi üyeleri, İslam ve terör tehdidini bir arada öngörerek kanunun meşru gerekçesi olduğunu belirtmektedir (www.bbc.com, 2016). Buna rağmen bu durumun artan islamofobinin doğal bir görünümü olduğunu belirtmek gerekir.

Avusturya İslam Kanunu'nda, 30 Mart 2015 tarihinde yapılan değişikliklerle Avusturya'daki camilerin imamlarının başka ülkelerden maaş almaları yasaklanmıştır (Hafez, 2016: 27). Bu durum, Müslüman nüfusun yoğunluğunu teşkil eden Türkler bakımından önemli bir sorun olmuştur. Zira buradaki imamlar, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gönderilmekte ve imamların maaşları da bizzat yine Diyanet İşleri Başkanlığı yani Türk hükümeti tarafından ödenmektedir.

Avusturya İslam Kanunu ayrıca, dernek olarak faaliyet gösteren camilerin, Avusturya İslam Cemaati altında tüzel kişiliğe geçmelerini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, Avusturya Türk İslam Birliği çatısı altında kendi dernek statülerini sürdürmek isteyen camilerin kapatılması gündeme gelmektedir (www.trthaber.com, 2016).

1.4. Erkek Çocukların Sünneti

Finlandiya'da dini sebeplerle sünnet yapılmasının, ceza kanununa suç olarak eklenmesi teklif edilmiştir. Buna çocukların fiziksel bütünlüğünün korunması bakımından ailesinin çocuğun yerine karar verememesi, çocuk on sekiz yaşına geldikten sonra kendisinin bu kararı vermesi gerekçe olarak gösterilmiştir. Finlandiya Ceza Kanununun mevcut durumunda ebeveyn, sünnetin gerekli tıbbi zorunluluklara uyulmadan yapılması durumunda ceza verilmektedir (Hyökki and Jardi, 2016: 145).

İsveç Tıp Birliği ise erkek ve kadın sünnetinin aynı şekilde vücut bütünlüğünü ihlal ettiğini ve özellikle çocuğun rızasının aranması gerektiğini belirtmiştir (Abrashi, Sander and Larsson, 508 :2016).

Almanya Köln'de bir mahkemenin sünneti yaralama suçu kapsamında değerlendirmesi sonrasında başlayan tartışmanın ardından, bir düzenleme yapılmak suretiyle sünnetin kanuni zemini hazırlanmış oldu (www.almanyabulteni.de, 2016). Bu durumu olumlu bir gelişme olarak zikretmek gerekir. Bu noktada, Müslümanlarla birlikte Yahudilerin de sünnet gerekliliği hatırlanmalıdır. Zira Yahudiler Müslümanlara oranla nüfus bakımından daha az olmalarına rağmen birçok konuda daha etkilidirler. Ayrıca, Yahudilikle çelişen bir düzenlemenin antisemitizmle ilişkilendirilerek kınanması Avrupa kamuoyunda daha belirgin bir çekince dir.

1.5. İslami Kesim Yöntemi

Avrupa Birliği 1099/2009 sayılı genelgesi hayvanların kesimi konusunda uyuşturma yöntemini önermektedir. Adı geçen genelge, hayvanların kesimi bakımından dini gerekçeyle uyuşturmaktan kesilmeyi ise tamamıyla yasaklamamaktadır. Bununla birlikte Avrupa'da birçok ülkede İslami usullerle bağdaşmayan yani hayvanın uyuşturularak kesilmesi konusunda girişimler söz konusu olmaktadır(www.radikal.com, 2016). Örneğin Danimarka İslami kesimi 2014 yılında yasaklamıştır. Hollanda'da da İslami kesimi zorlaştıracak kararlar almıştır (www.bugun.com, 2016). Bunun yaygınlaşması ve kanuni temellerinin söz konusu olması Müslümanlar bakımından yeni bir sorun olarak görülebilir. Dini yönünün yanında, hayvanlarının uyuşturulduğunda daha az acı çektiğinin tespiti mümkün değildir. Ayrıca bunun insan sağlığına yönelik tehditlerine ilişkin değerlendirme yapılmaması diğer bir sorun olarak belirtilebilir.

2. İslamofobik İçtihatlar

2.1. Genel Olarak

İçtihat, hâkimin kanunu yorumlamasıdır. Hâkim, hukuku uygularken kanunun ağı olmalıdır. Hukuk devleti, hâkimin önündeki davanın niteliğine veya kişilere göre karar vermesini değil; tarafsız olarak hukuku uygulaması suretiyle sağlanır. Yani hâkimin kişisel değerlerinin, dünya görüşünün kararlar ile ilgili olmaması gerekir. Karar verirken hâkimin yaklaşımı, davanın Müslüman bir kişi hakkında olmasına göre değişmekte ise islamofobinin içtihatlaraya yansımalarına şahit olunur. Örneğin, İsveç'te özellikle ceza yargılamasında şüpheli Müslüman bir erkek ise suçlu olduğuna yönelik genel bir kanının olduğu belirtilmektedir (Abrashi, Sander and Larsson, 508 :2016). Bu durum adeta Müslümanların Avrupa'nın siyahları olduğu izlenimini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada islamofobi temelli içtihatlar bağlamında özellikle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihadı incelenecektir. Zira Avrupa'da ortak bir Avrupa standardı oluşturmak açısından AİHM içtihadı hem ülkesel içtihadın Avrupa içtihadı haline dönüşmesini sağlamakta hem de Avrupa genelinde muteber bir yargısal koruma içermektedir (Yıldız, 2015: 122).

2.1. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Refah Partisi Kararı

Refah Partisi kararı, AİHM'nin İslam'a yönelik olumsuz değerlendirme ve yaklaşımın en belirgin olduğu kararlarından birisidir (Başvuru No: 41340/98, 41342/98, 41343/98 ve 41344/98). Bu karar, özgürlükler hukuku bağlamında din ve vicdan özgürlüğü, ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü ile de yakından ilgilidir. Dolayısıyla kararın islamofobik yönü aynı zamanda bahsedilen özgürlüklere yönelik de ciddi bir sınırlamayı beraberinde getirmiştir.

Refah Partisi'nin başvurusu ilk olarak AİHM 3. Dairesi tarafından incelenmiş ve 3. Daire herhangi bir ihlalin olmadığına karar vermiştir. Daha sonra karar Büyük Daire'ye taşınmış ve fakat AİHM Büyük Daire de, Refah Partisi'nin Türk Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ihlal etmediğine karar vermiştir. Büyük Daire buna gerekçe olarak, Refah Partili yöneticilerin çok hukuklu sisteme ilişkin görüşlerinin Şeriat'ın benimsenmek istendiğini göstermiştir. Büyük Daire devamla, Şeriatın cihat, birden fazla evlilik ve cinsiyete yönelik farklılıkları içermesi gibi sebeplerle modern demokratik algı ile bağdaştırılamayacağını dolayısıyla, Parti'nin kapatılmasının meşru bir sebebi bulunduğunu belirtmiştir. Burada, Mahkeme'nin İslam'a yönelik olumsuz bir değerlendirmesi görülmektedir. Mahkeme'nin bu değerlendirmesi en başta, bir dine yönelik olumlu-olumsuz yorumu yapılması yönüyle, din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin kendi ortaya koymuş olduğu standardıyla çelişmektedir. Zira Strasbourg organlarının, bir dine ilişkin iyi veya kötü, modern veya modern olmayan, doğru veya yanlış gibi bir değerlendirilmede bulunulmasının, bizzatı din ve vicdan özgürlüğünü ihlal ettiği yönde kararları bulunmaktadır (Yıldız, 2015: 125). Bundan başka, İslam'ın modern algı ile bağdaşmayacağını belirtmek, Müslümanların yeterli gelişmeyi gösteremediklerine ilişkin önyargının mahkeme kararına dönüşmesini göstermektedir.

2.2. Başörtüsü Kararları

Başörtüsü Batıda, Müslüman kadınları doğal olarak fark ettiren dini bir semboldür. Bu yönde, konuyla ilgili birçok mahkeme kararı bulunmaktadır.

Almanya'da başörtüsü, Müslümanların kamusal hayatta orta sınıfın üzerinde eğitimli sınıf olarak belirli çevrelerde görünmeleriyle birlikte çeşitli şekillerde tartışılır hale gelmiştir (Younes, 2016: 191). Son olarak, avukatlık stajı için yapmış olduğu başvuru başörtüsü sebebiyle reddedilen avukat aday Betül Ulusoy'un karşılaştığı engelleme, yargısal süreç söz konusu olmadan idarenin Alman Federal Anayasa Mahkemesi kararını gerekçe göstererek geri adım atmasıyla çözülebilmektedir (www.hurriyet.com.tr, 2016). Bu bağlamda, Almanya'yı Fransa ile karşılaştırdığımızda özgürlükler standardının daha yüksek olduğu belirtilmelidir. Nitekim, yukarıda bahsedilen Betül Ulusoy olayında idarenin geri adımında gerekçe gösterdiği Fereshtha Ludin kararında Federal Anayasa Mahkemesi, okulların başörtülü öğretmen istihdam edebileceklerini belirtmiştir.

Belçika Anayasa Mahkemesi 2012 yılında, yüzün tamamını örten ve tanınmayı güçleştiren başörtüsünü yasaklayan kanunun, herhangi bir hakkı ihlal etmediğine karar ver-

miştir. Belçika'da Liege bölgesi temyiz mahkemesi, 2013 yılında Verviers kenti belediye meclisinin dini sembolleri yasakladığı yönetmeliğin ayrımcılık oluşturmadığı kararını vermiştir (www.aa.com.tr, 2016).

AİHM'nin başörtüsüyle ilgili çok fazla kararı bulunmaktadır. AİHM, başörtüsüyle ilgili tüm kararlarında bireyin hak ve özgürlükleri bakımından bir ihlal olmadığını saptamıştır. Bu yönde Türkiye'den giden başvurular önemlidir. Karaduman/Türkiye, Şahin/Türkiye, Kurtulmuş/Türkiye kararları AİHM'ye Türkiye'den giden başvurulara örnek gösterilebilir. Ayrıca, AİHM, başörtüsüne ilişkin sınırlamanın eğitim hayatında karşılaşılması veya kamu personeline ilişkin olması hatta kamusal alanda(!) fakat kişinin özel hayatıyla ilgili olup olmaması bakımından da bir ayırım yapmamıştır. Başörtüsüne ilişkin hangi mecrada ve ne şekilde bir sınırlama yapılırsa yapılsın, bu sınırlama meşru görülmüştür. Esasında bu durum, Avrupa Konseyi'ne üye ülkeler içerisinde hak ve özgürlüklere ilişkin nihai yargısal merci olarak öngörülen ve özgürlükçü bir yaklaşım sergilemesi gereken AİHM'nin özgürlükler konusunda gerekli güvenceyi sağlayamadığı gibi Mahkeme üzerindeki islamofobi iddialarını da güçlendirmektedir.

AİHM'nin yakın tarihli bir kararı Ebrahimian/Fransa'dır. Bu kararda, devlet hastanesinde çalışan Bayan Ebrahimian'ın sözleşmesi başörtüsünden dolayı yenilenmemiştir. Bayan Ebrahimian, iç hukuk yollarını tükettikten sonra, AİHM'ye başvurmuştur. AİHM ise başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak (olayda hastalar) ve laik devlet olması sonucu Fransa'nın kamu hizmetlerinden yararlanılmasında tarafsızlığın sağlanması gerekçeleriyle sınırlamayı meşru görmüştür (<http://hudoc.echr.coe.int>, 2016). Görüleceği üzere bu karar kamu personeline ilişkin bir karardır. Kurtulmuş/Türkiye ve Dahlab/İsviçre başvuruları da kamu personelleri tarafından yapılmıştır.

AİHM'nin başka bir kararı S.A.S/Fransa'dır. Burada S.A.S, Fransa'da yüzün tamamıyla örtülmesini yasaklayan kanunun din ve vicdan özgürlüğünü ihlal ettiğini iddia etmiştir. AİHM ise *Fransız toplumu olarak birlikte yaşamak isteği ve yüzün tamamıyla örtülmesinin ideal kadınlıkla çelişmesi* gerekçeleriyle bir Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin ihlal edilmediği kararını vermiştir.

AİHM'nin Fransız toplumu olarak birlikte yaşanması yönündeki gerekçesi hukuki bir gerekçe değildir. Yani bireyin toplumla kaynaşmasına engel olunması birey özgürlüğüne yönelik bir müdahaledir fakat toplumla kaynaşmak istemeyen bireyin kaynaştırılması çabasının hukuki bir yönü olmamak gerekir (Yıldız, 2015: 142). Kaldı ki bireyin burka giyiyor olmasını toplumla kaynaşmasına engel görmek hegemonik bakış açısının bir sonucudur. Bunun ötesinde Mahkeme'nin gerekçesinde yüzün tamamıyla örtülmesini ideal kadınlıkla çelişme olarak görmesi, yukarıda bahsedilen hegemon bakış açısının daha da belirginleşmesi anlamına gelmektedir. Zira Avrupa kamu düzeni temelli bakış açısında, farklılık ideal olmayan olarak ortaya konmaktadır. Bunun esas olarak, gerçek anlamda hukuk normlarıyla açıklanması mümkün görünmemektedir. Burada, Avrupa'nın asimilasyon ve entegre politikasını görmek mümkündür (Arslan, 2005: 95-96). Ayrıca, AİHM Lautsi/İtalya kararında, sınıflarda yer alan haçın dini bir sembol olarak görülemeyeceğini belirtmesi, çalışmamızda vurgulanan çelişkili yaklaşımı göstermektedir. AİHM, devletin tarafsızlığını ortadan kaldırmasına ve sınıfta her inançtan eğitim gören öğrenciler olabilmemesine rağmen haçın dini bir sembol olarak ve öğrenciler üzerinde sistematik telkine yol açacak yönde değerlendirmemiştir. Buna karşılık, Dahlab/İsviçre kararında olduğu gibi, tamamıyla kişisel tercih olup bireyin din ve vicdan özgürlüğüyle yakından ilgili olan, toplumun çoğulculuğunu göstermek suretiyle öğrenciler üzerinde olumlu etki oluşturacağı şeklinde değerlendirilebilecek başörtüsünün sistematik telkin olarak belirterek, öğrencilerin din ve vicdan özgürlüğünün ihlal edildiği yönündeki yorum isabetli olmamıştır (Yıldız, 2015: 130). Burada AİHM'nin yaklaşımını Avrupa kamusal alanının Hristiyan dini öğelerine açık olmasına rağmen bireysel tercihe ilişkin olsa bile İslam temelli öğe ve öğretilere karşı temkinli ve hatta tepkili bir konumda kaldığı yolunda niteleyebiliriz.

2.3. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi: Cami ve Cuma

Strasbourg organlarının 1981 tarihli bir kararı Cuma namazına ilişkindir (Başvuru No: 8160/78). Burada ders saatiyle çakıştığı için Cuma namazına gidemeyen öğretmenın başvurusu, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesinin ihlali olarak değerlendirildi.

rilmemiştir. Strasbourg organları, başvuruçunun kendi özgür iradesi ile Londra İç Eğitim İdaresi ile sözleşme yaptığını, dolayısıyla bu sözleşmenin hükümleriyle bağılı olduğunu belirtmiştir. Buna göre başvuruçunun sözleşme ile bağılı olması Cuma namazına gide-memekte mazur görülme (gereklilik) durumunu sağlamaktadır. Strasbourg organlarına göre bu durum, hapiste bulunan yani özgür olmayan bireyin Cuma namazı ile yükümlü olmamasıyla aynı kapsamda değerlendirilebilecektir. Ayrıca, başvuruçunun ilk altı yıllık çalışması süresince Cuma namazı zorunluluğunu gündeme getirmemesine rağmen 1974 yılında başka bir okula atanması sonrasında bu durumu dile getirmiştir. Buna karşılık başvuruçunun ilk altı yıl boyunca çalıştığı okulun bulunduğu yerin yakınlarında herhangi bir cami bulunmamasını yani camiye uzaklığı gerekçe göstermiştir. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ise bu durumu uzaklık nasıl Cuma namazına katılmamak için bir gerekçe olmaksaydı, Eğitim İdaresi ile yapılan sözleşmenin de böyle bir zorunluluk olduğu yönünde değerlendirmiştir. Ayrıca, idarenin Birleşik Krallık eğitim sisteminin zorunlu şart-larının, başvuruçunun talebi doğrultusunda Cuma günleri öğle arasının ders programın-da kendisi için ayrıca düzenlenemeyeceğine yönelik savunması da makul görülmüştür.

AİHM, İsviçre’de minare yasağına ilişkin anayasa hükmünün kabul edilmesine yöne-lik başvuruyu, mağdur sıfatının olmaması gerekçesiyle reddetmiştir.

Minare, caminin en belirgin vasıflarından birisidir. Cami inşasında minareye izin ve-rilmemesi, meşru hukuki bir gerekçeyle açıklanamaz. Burada, islamofobi temelli hukuki bir düzenleme açıktır. Bu durum, Hristiyan görünümlü Avrupa’da Müslüman ülke şe-hirlerinde olduğu gibi bir minare silüetinin oluşmasının istenmemesiyle yakından ilgili görünmektedir. Çoğunluğun inancı doğrultusunda olmayan bir konuda, referanduma gidilmek suretiyle anayasa değişikliği yapılarak minarenin yasaklanması, yani bir dine ilişkin özel yasak getirilmesi başka şekilde açıklanamaz. Bu durum, din ve vicdan özgür-lüğü ile de belirgin bir çatışma içermektedir. Devletin, bir dinin ibadethanesine ilişkin yasaklama getirmesi kapsamında değerlendirmek mümkündür (Yıldız, 2015: 92). AİHM ise bu durumu, din ve vicdan özgürlüğünün ihlali olarak görmemiştir.

Sonuç

Evrensel düzeyde Birleşmiş Milletler bünyesinde ve Avrupa Konseyi belgeleri doğ-rultusunda bölgesel koruma mekanizmaları; ayrıca anayasal ve kanuni düzenlemeler va-sıtasıyla ulusal düzeyde bir dine inananlara yönelik güvenceler ortaya konmuştur. Bu bağlamda, uluslararası sözleşmeler ve bildiriler imzalanmıştır. Tüm bu sözleşme, bildiri ve ulusal hukuk bağlamındaki koruma mekanizmalarına rağmen, Müslümanlara yöne-lik sosyal hayatta karşılaşılan olumsuzlukların ötesinde, hukuk tarafından bahsedilen normlar vasıtasıyla sağlanması gereken güvenceler mekanizması ters yönde işletilebil-mektedir. Yani teorik anlamda sağlanan güvence, pratikte islamofobik bir uygulamayı beraberinde getirebilmektedir. Bunun dışında, hukuki düzenleme ve uygulamalar doğ-rudan islamofobi içerikli olabilmektedir. Bunların ise daha belirgin ihlaller oluşturması kaçınılmazdır. Zira bu durum, hukuk tarafından sağlanması gereken güvencenin bizzat hukuk tarafından ihlal edilmesi durumunu oluşturmaktadır.

Avrupa’da islamofobinin hukuki boyutu, genel anlamda İslam’a ve Müslümanlara yö-nelik bir karşı tutum olmakla birlikte, ülkeden ülkeye farklılaşmaktadır. Yani kimi ülke-de bu durum daha sınırlı ve marjinal boyutlarda kalırken kimi ülkede daha geniş destekçi bulabilmektedir. Fakat genel anlamda Avrupa’da yükselen bir konu olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumu, PEGIDA örgütünün doğrudan İslam karşıtlığı üzerinden tüm Avrupa’da etkili hale gelmesinden anlayabiliriz. Bununla birlikte, özellikle laik devlet şeklini benimsemiş ülkelerde dinlere karşı tarafsız ve eşit konumda bulunması gereken devletin, İslam ve Müslüman karşıtlığına yöneldiği görülebilmektedir. Özellikle İslam’ın terörle ilişkilendirilmesi bu durumu daha belirgin hale getirmiştir. Burada aslında yine batı temelli hegemon bakış açısının varlığı yadsınmaz. Zira Batı, terörü İslam coğraf-yasına hasretmektedir. Buna göre geri kalmış(!) Müslüman Afrika ve Ortadoğu coğraf-yasında terör olağan bir durumdur. Buna rağmen yakın zamanda Avrupa’nın ortasında gerçekleştirilen kimi terör eylemleri, 11 Eylül’den sonra islamofobinin yükselişinde yeni bir kaynak olmuştur.

Hukuki düzenlemeler ve mahkeme içtihatları araçlarıyla islamofobi uygulamaları

şeklinde özetlenebilecek çalışmamızda, yapılması gereken bazı hukuki düzenlemelerin yapılmaması da islamofobi kapsamında değerlendirilebilir. Yani, özgürlükler hukukunda ihlal oluşmaması bakımından devletin pozitif bir edimi üstlenmesi gerekmesine rağmen bu edimin yerine getirilmemesi, islamofobinin pozitif edim yükümlülüğünün ihmali suretiyle gerçekleşmesidir yorumu yapılabilir. Bunda, eşitlik hakkının ihlali önemli bir gerektirir. Buna göre Müslüman olmasından dolayı olumsuz anlamda farklı bir muamele-ye tabi tutulmak, islamofobinin farklı bir görüntüsünü oluşturmaktadır. Müslümanların eğitim hayatında, iş hayatında ve özel hayatlarıyla bağlantılı olarak sosyal diğer alanlarda maruz kaldıkları ayrımcılığa yönelik tedbirlerin geliştirilememesi islamofobinin bu yönünü oluşturmaktadır.

İslamofobi, özgürlükler hukuku ile yakından ilgili bir konudur. İslamofobi temelli uygulamaları, eşitlik, din ve vicdan özgürlüğü, ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü gibi özgürlükler hukukuna ilişkin birçok konuyla ilişkilendirmek mümkündür. Örneğin dini kılık kıyafete ilişkin islamofobi temelli bir uygulama, bireyin din ve vicdan özgürlüğüyle ilgilidir. Bunun yanında bu uygulama, cinsiyet ayrımcılığına da yol açmakta yani eşitliği ihlal etmektedir.

Hukuk, islamofobiyi nefret suçları içerisinde düzenlemeli, bu bağlamda üçüncü kişilerden ve devletten gelecek ihlallere karşı güvencelere sağlamalıdır. Bunun öncesinde ise mevcut kanunlar ve bu mevcut kanunlar doğrultusunda verilen kararların özgürlükçü yönde olması gerekmektedir. Aksi takdirde, hukuk bir güvence sağlamaktan çok islamofobi uygulamalarının farklı bir görüntüsünü oluşturacaktır. Nitekim çalışmamızda, Müslümanların din özgürlüklerine orantısız şekilde sınırlayan hukuki düzenlemeler ve yine mahkemelerin kararları vurgulanmıştır.

Avrupa'da karşılaşılan islamofobi temelli en önemli problemin kılık kıyafete ilişkin olduğu söylenebilir. Başörtüsü konusunda Avrupa'da genel bir sınırlama eğilimi olduğu görülmektedir. Bu durumun islamofobi boyutunun yanında, din ve vicdan özgürlüğünü ihlal eden ve cinsiyet ayrımcılığına yol açan yönü de vurgulanmalıdır. Bu bağlamda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Avrupa insan hakları ve özgürlükleri standardını geliştirecek bir içtihat belirlemesi gereği vurgulanmalıdır.

Kaynakça

Basılı Kaynaklar

- AROMA A., SANDER, A. and LARSSON, G. (2016) Islamophobia in Sweden: National Report 2015, in: Bayraklı E. and Hafez, F., eds. *European Islamophobia Report 2015*, Istanbul, SETA, 491-526
- ARSLAN, Z. (2005) *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Din Özgürlüğü*. Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu
- AUGENSTEIN, D. (2012) Religious Pluralism and National Constitutional Traditions in Europe Law, in: Ungureanu C. and Zucca L., eds. *State and Religion in the New Europe: Debates and Dilemmas*, Cambridge University Press, 261-280
- BLEICH, E. (2011) What is Islamophobia and How Much is There? Theorizing and Measuring an Emerging Comparative Concept. *American Behavioral Scientist*, 55 (12), 1581-1600
- HAFEZ, F. (2016) Islamophobia in Austria: National Report 2015, in: Bayraklı E. and Hafez, F., eds. *European Islamophobia Report 2015*, Istanbul, SETA, 23-47
- HYÖKKI, L. and JARDI, P. (2016) Islamophobia in Finland: National Report 2015, in: Bayraklı E. and Hafez, F., eds. *European Islamophobia Report 2015*, Istanbul, SETA, 131-153
- KALIN, I. (2011) Islamophobia and the Limits of Multiculturalism, in: ESPOSITO, J.L and KALIN, I., eds. *The Challenge of Pluralism in the 21st Century: Islamophobia*. Oxford University Press, 3-21
- LAITIN, D. (2010) Rational Islamophobia in Europe. *European Journal of Sociology*, 51 (3), 429-447
- HELBLING, M. (2014) Opposing Muslims and the Muslim Headscarf in Western Europe. *European Sociological Review*, 30 (2), 242-257
- KEPENEK, B. (1 Ocak 2016) Rapor: *Avrupa'da İslam Düşmanlığı*, Sakarya Üniversitesi Diaspora Araştırmaları Merkezi.
- MARSHALL, J. (2014) The Legal Recognition of Personality: full face veils and permissible choices. *International Journal of Law in Context*, 10 (1), 64-80

MCCREA, R. (2014) Religion, Law and State in Contemporary Europe: Key Trends and Dilemmas, in: Foblets, M.C., Katayaun A., Jorgen, S.N., Yanasmayan, Z., eds. *Belief, Law and Politics*. Ashgate, 91-98

MERT, Y. (2014) Avusturya'da İslamofobi, in: Ertuğrul S., ed. *Avusturya'da Din Devlet İlişkileri ve İslamofobia*, İstanbul, Pınar Yayınları, 71-98

SCOTT, J. W., (2012) Örtünmenin Siyaseti, TABUR, M, çev. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi

SIINO, G. A. and LEVANTINO N. (2016) Islamophobia in Italy: National Report 2015, in: Bayraklı E. and Hafez, F., eds. *European Islamophobia Report 2015*, İstanbul, SETA, 265-292

TEMPERMAN, J. (2008) Blasphemy, Defamation of Religions and Human Rights Law. *Netherland Quarterly of Human Rights*, 26(4), 517-547

YILDIZ, A. (2015) Uluslararası Standartlar Açısından Türk Anayasa Mahkemesi'nin Din ve Vicdan Özgürlüğüne İlişkin Kararları, Marmara Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Doktora Tezi

YOUNES, A. E. (2016) Islamophobia in Germany: National Report 2015, in: Bayraklı E. and Hafez, F., eds. *European Islamophobia Report 2015*, İstanbul, SETA, 179-198

İnternet Kaynakları

"Avusturya'daki İslam Yasası Anayasa Mahkemesine Taşındı", <http://www.trthaber.com/haber/dunya/avusturya-daki-islam-yasasi-anayasa-mahkemesine-tasindi-220170.html>, (13.4.2016)

"Başörtülü Türk Kadın Avukatın Zaferi", <http://www.hurriyet.com.tr/basortulu-turk-kadin-avukatin-zafe-ri-29246807>, (E.T.11.4.2016)

"Başvuru No:8160/78", [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["7374/76"\],"appno":\["8160/78"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), (E.T.15.4.2016)

"Belçika'da Temyiz Mahkemesi'nden Başörtüsü Kararı", <http://aa.com.tr/TR/dunya/belcikada-temyiz-mahkemesinden-basortusu-karari/469532>, (E.T.12.4.2016)

"Danimarka'da Helal Kesim Yasaklandı", <http://www.radikal.com.tr/cevre/danimarkada-helal-kesim-yasaklandi-1177120/>, (E.T.12.4.2016)

Ebrahımian v. France, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":\["64846/11"\],"itemid":\["002-10946"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), (E.T.13.4.2016)

"Hollanda'da Helal Kesim Şartlarını Zorlaştırıyor", <http://www.bugun.com.tr/dunya/hollanda-helal-kesim-sartlarini-zorlastiriyor-2068156.html>, (E.T.12.4.2016)

"Islamic Dress in Europe", https://en.wikipedia.org/wiki/Islamic_dress_in_Europe, (E.T.13.4.2016)

"İtalya'nın Veneto Bölgesinde cami karşıtı olarak değerlendirilen yasa", http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160408_veneto_cami, (E.T.11.4.2016)

"Mültecilere Müslüman Olmama Kararı", <http://www.timeturk.com/multecilere-musulman-olmama-kriteri/haber-46789>, (E.T.6.4.2016)

"Sünnet Artık Yasal Oldu", <http://www.almanyabulteni.de/haberler/sunnet-artik-yasal-oldu>, (14.4.2016)